

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги
Тошкент Давлат шарқшунослик институти

Суйима ҒАНИЕВА

Навоий ёдга олган асарлар

Тошкент - 2004

Алишер Навоий қомусий билимга эга ижодкор. У қолдирган бой ва серкирра адабий, илмий меросида ўзи ўрганган ва истифода қилган асарларни ёдга олади. Навоий ижодига қизиққан китобхонлар, талабалар ва тасаввуф илмига таважжуҳ қилганларга имкон қадар енгиллик яратиш мақсадида ушбу рисолада шоир ёдга олган асарлар ҳақида маълумот берилади.

Ғаниева Суйима. *Навоий ёдга олган асарлар.* –Т.: ТошДШИ нашриёти, 2004. –Б. 36.

Масъул муҳаррир: ***Нажмиддин КОМИЛОВ***

© Тошкент Давлат шарқшунослик
институти, 2004

Навоий ёдга олган асарлар

Алишер Навоийдан бизга буюк бир адабий-илмий мерос қолган. Шоирнинг ғиноий (лирик) мероси қадимий ўзбек тили – туркийдаги тўрт девонни ўз таркибига олган «Ҳазойин ул-маоний» (1492-1498)да Шарқ шеърлятидаги 16 жанр ва турлари мавжуд, 22,450,5 байт (44901 мисраъ)дан иборат. Форсийдаги девони «Девони Фоний»да эса 6197 байт (12394 мисраъ) шеър бор.

Булардан илгари Навоий мухлислари шоирнинг 24-25 ёшларида ёзилган шеърларидан саралаб, девон тузганлар (Султон Али Машҳадий кўчирган). Бизда «Илк девон» деб аталди. 1465-81 йиллар мобайнида ёзилган шеърларидан «Бадоеъ ул-бидоя» (Аввалги гўзалликлари) ва 1486 йилда «Наводир ун-ниҳоя» (Кейинги нодирликлар) номли девонлар (расмий девонлар дейилади)га шоирнинг ўзи тартиб берган. Бу уч девондаги шеърлар шоирнинг маълум таҳрирлари билан «Ҳазойин ул-маоний» («Ғаройиб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадоеъ ул-васат», «Фавойид ул-кибар») таркибига киритилди.

Навоийнинг дostonлари «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабаъи сайёр», «Садди Искандарий» унинг машҳур «Хамса»сини ташкил этади. (1483-1485 йил, 28612 байт). «Лисон ут-тайр» номли дostonи (1499 йил, 3598 байт) ҳам бор. «Назм ул-жавоҳир» «Сирож ул-муслимин», «Арбаъин» асарлари ҳам назмда ёзилган.

Навоий, шунингдек, насрий асарларни ҳам яратди: «Маҳбуб ул-қулуб», «Мажолис ун-нафоис», «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Муншаот», «Вақфия», «Муножот», «Тарихи мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Мезон ул-авзон», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Дебоча»лар шулар жумласидандир.

Насрда битилган «Насойим ул-муҳаббат» эса Жомий «Нафоҳат ул-унс»ининг туркий шайхлар ҳисобига тўлдирилган таржимасидир. Шоирга «Рисолаи тийр андохтан» номли кичик бир насрий асар нисбат берилади.

Шоирнинг мазкур асарларини мутолаа қилар экансиз, уларда ёдга олинган бир қанча асарларга дуч келасиз. «Муҳокамат

ул-луғатайн» ва «Мажолис ун-нафоис» ни истисно қилганда, бу асарларнинг муаллифлари ким ва улар қачон ёзилган, мазмуни қандай эканлиги айтилмайди. Ҳозирги кунларда Навоийни тушуниш, ижодий меросини тарғиб ва ташвиқ этишни илмий асосларда ташкил қилиш масаласи давлат-сиёсати даражасида қўйилмоқда экан, навоийхонларга маълум қулайлик яратиш мақсадида мазкур бўшлиқни имкон қадар тўлдиришга ҳаракат қилиб, Навоий 20 жилдлик мукаммал нашридаги матнлар асосида ёдга олинган асарлар жамланди ва фойдаланиш осон бўлсин учун алифбо тартибида бериш жойиз кўринди. Уларнинг аксарияти тасаффуvgа бағишланган. Навоий асарларини такрор-такрор келтирмаслик учун ҳар бир асар ҳақидаги маълумотдан сўнг, улар ёдга олинган шоир асарлари қисқартирилган ҳолда берилди. Масалан, Мажолис ун-нафоис – МН, Маҳбуб ул-қулуб – МҚ ва б.

- ⌘ **«Адаб ул-мурид»** – Шайх Зиёвуддин Сухравардий (ваф. 1117-1168)нинг муридлар одоби ҳақидаги асари (НМ).
- ⌘ **«Ажойиб уд-дунё»** – Навоийнинг замондоши исфохонлик шоир Шайх Озарийнинг асари. Шоир вафотига «Хусрав» сўзини таърих туширган эканлар. (1463-1464 йил чиқади), яна «Девони», «Жавоҳир ул-асрор», «Муншаот» асарлари бор (МН).
- ⌘ **«Айн ул-ҳаёт»** (Ҳаёт чашмаси) Навоийнинг «Ситтаи зарурия» («Зарурия» олти томон, юкори, куйи, ўнг, сўл, олд, орқани англатади) деб номланган қасидалари туркумидаги 2-қасида. Нажмуддин Кубронинг Қуръон тафсири асари бор бўлиб, унинг бир қисми шу номда бўлган. Навоий ўз қасидасида уни ёдга олади (МЛ).
- ⌘ **«Айния рисоласи»** – Шайх Аҳмад Ғаззолийнинг Айн-ул-Куззот Ҳамадонийга (қатли 1130-31 й.) ёзишмалари мажмуасидир. Унда кўпроқ панду-насихатлар, Қуръон оятлари ва ҳадислар маъноси, арабча шеърлар мазмуни: шайхларнинг сўзлари, турли саволларга жавоблар баён этилади. Бу рисоладаги баъзи ёзишмалар, Айн ул-Куззотнинг форсийдаги асарлари Эронда нашр қилинган (НМ).
- ⌘ **«Айн ул-жамъ»** – «Нафоҳот ул-унс»да «Айни жамъ» тарзида ёзилган ва Мансур Халложга нисбат берилади (НМ).
- ⌘ **«Анис ул-ошиқин»** – Амир Қосим Анвор (ваф. 1431 й.)нинг буюк орифларга бағишланган асари. Навоийнинг жуда ёшлигида биринчи ёдлаган шеъри Қосим Анворнинг шеъри бўлган (МН).
- ⌘ **«Арбаъин»** – Абдурахмон Жомий асари, 886/1481-1482 й.да ёзилган. Жомий 40 та ҳадис мазмунини 40 та қитъада берган. Муқаддима ва хотима ҳам ёзган. Навоийнинг яқин дўстларидан Шайхим Сухайлийнинг шу номда рисоласи бор. Навоий Жомий «Арбаъин»ини туркийга таржима қилган. XV асрга қадар ҳам «Арбаъин»лар битилган. «Арбаъин» анъаналарида 40 та ҳадислар шарҳи араб ва форс тилларида яратилган. Масалан, Шайх Муҳаммад бин Ҳусайн Омилийнинг «Китоби Арбаъин» асари. 40 та ҳадиснинг ўзи жамланган рисоалар ҳам кўплаб учрайди.

Ҳозирги вақтларда ҳам баъзи шоирлар 40 та ҳадисни шеърга солмоқдалар. Масалан, Абдулла Орипов, Шукур Қурбон (ХМ, НМ).

- ⌘ **«Аройис тафсири»** – тўла номи «Аройис ул-баён-фи ҳақо-йиқ ил-Қурбон» Рўзбехон Бақлий (ваф. 1209-1210) асари.
- ⌘ **«Асл ул-васл»** – мусиқа назариясига оид асар, муаллифи Бу Алишоҳ. Навоий Устод Кулмуҳаммад деган ёш ғижжакчини мусиқа назариясидан ҳам хабардор бўлиши учун Бу Алишоҳга шогирдликка берган (ХМ).
- ⌘ **«Асмоуллох»** – («Асмой ҳусно» ҳам дейилади), Аллоҳнинг 99 муборак исми ва уларнинг зикр этилиши ҳақида. Шайх Муҳаммад Табодгоний асари. Унга жуда кўп шарҳлар би-тилган. Муҳаммад Табодгонийнинг Навоийга алоҳида ил-тифоти бўлган. У 891/1482-1483 йилда 87 ёшида дунёдан ўтган. Бу асарга Шарафуддин Али Яздий (ваф. 1454)нинг ва Али б. Шихоб б. Муҳаммад ал-Ҳамадоний (ваф. 1384-85)нинг ҳам шарҳи бор (МН, НМ).
- ⌘ **«Асрор ун-нуқта»** (Нуқта сирлари) – араб тилида ёзилган Али б. Шихоб б. Муҳаммад ал-Ҳамадоний (ваф. 1384–1385) рисоласи. Унда ваҳдати ҳақиқий, мухлик, маълумлик асоси ҳақидаги тушунчалар хатдаги нукталар ҳаракатига боғланса аниқ тасаввур яратилиши баён этилади. Рисола форсийга таржима қилиниб, Шерозда (1961 й.) нашр этилган (НМ).
- ⌘ **«Аълوم ут-туқо»** (Аҳли тақво илмлари) – «Аълум ул-худо ва ақидат арбоб ит-туқо» тасаввуфнинг машҳур алломалари-дан Шайх Шихобуддин Сухравардий (в. 1234) таснифлари-дан. Муҳаммад (а.с.) авлиё умматларининг кароматлари ва одатлари, муъжизалари баён этилган асар.
- ⌘ **«Ашиъат ул-ламаот»** (Порлоқ шўъалар) – Абдурахмон Жомийнинг Фахруддин Ироқийнинг «Ламаот» номли тасав-вуфнинг фалсафий асослари ҳақидаги асарига шарҳи. Жо-мий бу шарҳни Алишер Навоий «Ламаот»ни ўрганишга ки-ришганида ёзган (НМ).
- ⌘ **«Аҳсан ул-қисас»** (Гўзал қиссалар) – Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо» достони шу номда ҳам учрайди. «Ошиқ ва Маъшук» деб ҳам юритилган. 1483 ёзилган. Қуръони ма-

жиднинг 12-оятида «(Эй Муҳаммад), биз сизга ушбу Қуръон (сураси)ни ваҳий қилиш билан қиссаларнинг энг гўзалини сўйлаб берамиз» дейилган. Бу қисса Юсуф а.с. қиссаси бўлиб, у илоҳий ишқнинг қудрати, Илоҳ санъатининг гўзаллиги ҳақидадир, дейди Жомий (ХМ).

- ⌘ **«Бадоеъ ул-атоеъ»** – Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ асари, асл номи «Бадоеъ ус-саноеъ»дир. Унда аруз, бадий санъатлар баён этилади. 1981 йилда А. Рустамов ўзбек тилига таржима қилган (МН).
- ⌘ **«Бадоеъ ул-васат»** – Навоий лирик мероси «Хазойин ул-маоний» таркибидаги 3-девон. Унда 650 ғазал, 1 мустазод, 2 мухаммас, 2 мусаддас, 1 таржеъбанд, 1 қасида, 60 қитъа, 10 чистон, 3 туюқ бор. Жамъи 740 шеър – 5420 байт бор1492–1498 йилларда тузилган (МЛ, ХазМ).
- ⌘ **«Баҳжат ул-асрор»** (Шодлик сирлари) – Абдулҳусайн Жаҳзам Ҳамадоний деган Ҳарам шайхиннинг (ваф. 1023–24) асари. Унда шайхларнинг ҳикоятлари, аҳвол ва мақомотлари баён қилинади (НМ).
- ⌘ **«Баҳористон»** – Жомийнинг 8 қисм (равза)дан иборат насрий асари; 1 – қисмда машҳур шайхлар ҳақида ҳикоятлар; 2 – мутафаккирларнинг ҳикматли сўзлари; 3 – ҳукмронлар ҳақида; 4 – саховат ва олийжаноблик; 5 – ишқ ва иштиёқ; 6 – ҳазл-мутуйиба. 7 – шоирлар ҳақида (замима тазкира). 8 – ҳайвонлар ҳақида. Саъдийнинг «Ғулистон»и йўлида ёзилган, Ҳусайн Байқарога бағишланган. Асарнинг ҳар боби аввалида «фоида» деб номланган мухтасар дебоча бор. Унда мақсадга ишора қилинади (МН, ХМ).
- ⌘ **«Баҳром ва Гуландом»** – асли нишопурлик, Исфажон, Шервон ва Астрободда яшаган Котибий (ваф. 1436)нинг достони. Низомий Ганжавий «Панж Ганж»ига жавоб достонларидан биридир (МН).
- ⌘ **«Баҳр ул-хақоик»** – Нажмуддин Розий (ваф. 1256, асли хоразмлик, Нажмуддин Кубро ва Маждуддин Бағдодийларнинг муриди)нинг Қуръони карим тафсирига оид асари (НМ).
- ⌘ **«Булбул била Гул»** – Навоийнинг катта замондошларидан, Хуросоннинг машҳур шоирларидан Рухий Ёзирийнинг му-

нозара асари. Яна «Шамъ ва Парвона» номли мунозараси ҳам бор (МН).

- ⌘ **«Бўстон»** – Саъдий Шерозийнинг (ваф. 1291–92) 1257 йилда назмда ёзилган асари. «Саъдийнома» деб ҳам юритилади. 10 боб ва дебочадан иборат, қарийб 1000 байтни ташкил қилади. Асарда ҳикоят ва тамсилларда панду ҳикматлар келтирилади, одобу ахлоқ масалалари воқеа-ҳодисаларда баён этилади. Шунинг учун ҳам бу асар мадрасаларда ўқитилган. Асар Эрон, Оврупа, Ҳиндистон ва Ўрта Осиёда 250 марта нашр қилинган. Ўзбек тилига Чустий ва Ш. Шомухаммедов таржима қилишган (НМ).
- ⌘ **«Валаднома»** ё **«Ибтидонома»** – Жалолуддин Румийнинг ўғли Султон Валаднинг Санойи «Ҳадиқаси» вазнида 1290 йилда ёзган маснавийси. Унда муаллиф ўзининг жисмоний ҳаёти, отасининг руҳоний ҳаёти, Шамс Табризий, Салоҳуддин Зарқуб, Ҳисомуддин Чалабий каби орифларнинг мақомотини баён қилади. Асар 10 минг байтдан иборат (НМ).
- ⌘ **«Васоё»** таржимаси – Муҳаммад Табодгоний (ваф. 1486) қаламига мансуб бўлиб, Ҳорис б. Аъсад Муҳосибий (ваф. 857, 858)нинг сўфийлик ҳақида биринчи сўзлар айтган «Китоб ул-мунқиз вал-васоё»нинг форсийга таржимасидир (НМ).
- ⌘ **«Воситат ул-иқд»** – Жомийнинг уч девонидан 1489 йилда тузилган 2-девони (ХМ).
- ⌘ **«Вақфия»** – Алишер Навоий 1481 й.да ёзган. Моҳиятан хужжат ўрнида, лекин шоир ҳаёти, руҳий олами, орзу-армонларини ҳам акс эттирувчи асардир. XV аср иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаётини ўрганишда муҳим манбаъдир (В).
- ⌘ **«Гузида»** – **«Тарихи гузида»** (Сараланган тарих) – Ҳамидуллох Муставфий (ваф. 1339-40) Қазвинийнинг асари. Исломдан аввалги даврдан то 1330 йилларга қадар бўлган воқеалар баён этилган (ТМА).
- ⌘ **«Гулистон»** – Саъдий Шерозий (ваф. 1291-92)нинг 1258 йилда ёзган, дебоча ва 8 бобдан иборат насрий асари. Асарда тарбиявий ва ахлоқий масалалар мухтасар ҳикояларда

баён этилади. Унинг тили ва услуби гўзал ва равон бўлганлиги учун мадрасаларда ўқитилган (НМ).

- ✎ **«Гулшани роз»** (Сир гулшани) – Шайх Махмуд Шабустарий, лақаби Са‘дуддин (ваф. 1320-21)нинг тасаввуфга оид асари. Замонанинг машхур фозил ва адиби Амир Саййид Ҳусайн Ҳусайний Ҳиравий саволларига жавоб тарзида 1317-1318 йилда ёзилган. 1000 байтдан иборат. Асарга кўплаб шарҳлар ёзилган. Энг машхури Шайх Муҳаммад Лоҳижий (Муҳаммад б. Яҳё Лоҳижий Нурбахший Гилоний) қаламига мансубдир. Лоҳижий ўз шарҳини «Мафотих ул-эъжоз» (Муъжизалар калитлари) деб атаган. «Гулшани роз» ўзбекчага уч марта таржима қилинган (МН, НМ).
- ✎ **«Гуҳарнома»** – Хожу Кирмоний (ваф. 1303-04) «Хамса»сининг 5-достони. Ахлоқ ва тасаввуф масалалари қаламга олинган. Навоий «Лайли ва Мажнун» достонида «Гуҳарнома»га таянганини қайд этади (МЛ).
- ✎ **«Гўй ва чавгон»** – Ҳиротнинг фозил, ориф ва шоирларидан Орифий қаламига мансуб мунозара (МН).
- ✎ **«Дарён аброр»** – Бойсунғур Мирзо (ваф. 1433) даврида яшаган шоир Зоҳидийнинг Хусрав Дехлавийнинг «Матлаъ ул-анвор» достонига жавоб тарзида ёзилган асари. Шу асарда Хусрав Дехлавийнинг ирфоний ва тарбиявий-ахлоқий масалалардан баҳс этувчи қасидаси бор. Бу қасидага Жомий «Лужжат ул-асрор», Навоий «Тухфат ул-афкор» деб номланган қасидаларини жавобия тарзида ёзишган. Навоий даврида Абдулвахҳоб Исфароиний ҳам «Дарёи аброр»га татаббуъ қилган (МН, МЛ, ХМ).
- ✎ **«Дахнома»** – Бойсунғур Мирзо замонида шуҳрат қозонган Юсуф Амирийнинг асари, муқаддима, 10 нома ва хотимадан иборат. 907 байт (МН).
- ✎ **«Девони Исмаи Бухорий»** – Исмаи Бухорий (ваф. 1437) Самарқандда Халил Султон хизматида бўлган. Девони 8000 байтдан иборат, ошиқона ва орифона ғазаллари, Халил Султон ва Улуғбек Мирзоларга қасидалари бор (МН).
- ✎ **«Девон ун-насаб»** – Абу Сулаймон Фаҳруддин Али б. Абулфазл Довуд б. Муҳаммад Банокатий (ваф. 1329 ёки

1339), мўғул хони Ғазанхон саройида «Малик уш-шуаро» унвонига мушарраф бўлган шоир ва тарихчининг асари (ТМА).

- ⌘ **«Дурр ун-назим фи фазоил ил-Қуръон ил-азим»** («Қуръони азим фазилатлари ҳақида шеър дуррлари») – Имом Абдуллоҳ ал-Ёфий Яманийнинг Қуръони карим фазилатлари ҳақидаги шеърий асари. Манбаъларда бу асар Хишоб ал-Яманийнинг (ваф. 1171-72) «Дурр ун-назим фи хосс ил-Қуръон ил-азим» китобидан талхис – саралама, ҳажман эса унинг ярми олинган, деб қайд этилади (НМ).
- ⌘ **«Ёқут ут-таъвил»** (Шарҳлаш ёқути) – Абу Ҳомид Муҳаммад Ғазолий (ваф. 1111)нинг асари (НМ).
- ⌘ **«Жавоҳир ул-асрор»** – Шайх Озарий (ваф. 1461)нинг асари, яна «Ажойиб уд-дунё», «Муншаот» асарлари ва «Девони» ҳам бор (МН).
- ⌘ **«Жавоҳир ут-тафсир»** («Бақара» сурасининг тафсири) – Ҳусайн Воиз Кошифий (ваф. 1505) асари. Унинг қаламига 37 асар мансуб. Навоийнинг яқин дўстларидан, суҳбатдошларидан бўлган (МН).
- ⌘ **«Жавоҳир ул-Қуръон»** – Абу Ҳомид Муҳаммад Ғазолийнинг Қуръони карим тафсири (НМ).
- ⌘ **«Жило ур-рух»** – Абдурахмон Жомийнинг Ҳоконий ва Хусрав Деҳлавийлар қасидасига жавобия асари. Унда муаллиф шарҳи ҳолига оид маълумотлар бор.
- ⌘ **«Жовидони хирад»** (Ақлнинг абадийлиги) – пандлар, одоб ва ахлоққа оид Исломдан аввалги Эрон ҳакимлари тузган асар. Уни пешдодийлар (биринчи силсила) подшоҳи Ҳушангга нисбат берадилар. Навоий ҳам шундай фикрни билдиради. Маъмун даврида унинг вазири Ҳасан б. Саҳл арабчага таржима қилган, кейинчалик Абу Али Аҳмад Мискавайх форсийга таржима қилган. Лекин бу таржима етиб келмаган. 1654-55 й.да Муҳаммад Ҳусайн б. Шамсуддин арабчадан форсийга таржима қилган ва у 1878-79 й.да Техронда нашр этилган (НМ, СИ).
- ⌘ **«Жоми Жам»** – Шайх Авҳадуддин Мароғий (ваф. 1337-38) маснавийси, 5000 байтдан иборат, 1332-33 й.да ёзилган.

Асар ирфоний, ахлокий, авлод тарбияси ва ижтимоий масалаларга бағишланади, охири қисмида муршид сифатлари, солиқлар мақомлари ҳамда нафс, ишқ, самоъ каби тасаввуфий, ирфоний истилоҳлар ҳақида фикр билдирилади. Асар Санойининг «Ҳадиқа»си услуб ва вазнида ёзилган (НМ).

- ✎ **«Жомеъ ут-таворих»** – Абу Сулаймон Фахруддин Али б. Абулфайз Довуд б. Муҳаммад Банокатий асари.

Шу номли Рашидуддун Фазлуллоҳ Ҳамадонийнинг асарида Одам Атодан муаллиф замониғача бўлган тарихий воқеалар баён этилади. 1310-1311 йилда ёзилган. 3-жилди жуғрофияга оид (ТМА).

- ✎ **«Жомеъ ул-усул»** – Маждуддин Абуссаодат Муборак б. Муҳаммаднинг (ваф. 1209) саҳиҳ ҳадислар ҳақидаги рисола-си.

- ✎ **«Жомаспнома»** – паҳлавий тилида ёзилган, қарийб 5000 сўздан иборат қадимий Эрон подшоҳлари таърифидаги китоб. Навоий «Сабаи сайёр»да 3-мусофир ҳикоятидаги қаҳрамон Саъднинг кўрган туши таъбирини шу китобдан топади (СС).

- ✎ **«Зайд ва Зайнаб»** – Навоий замондоши Ҳасан Ҳизршоҳ достони, «Лайли ва Мажнун» жавобида ёзилган. Навоий Машҳадда Ҳасан Ҳизршоҳ билан учрашган.

- ✎ **«Зафарнома»** – Шарафуддин Али Яздий (ваф. 1454) асари. Муаллиф Шохрух Мирзо ўғли Иброҳим Султон ва набираси Султон Муҳаммад саройида хизмат қилган. Жомий ва Навоийлар унинг суҳбатига етишганлар. Асар 2 қисмга бўлинади: Темур ва туркий султонлар тарихи. «Зафарнома» матнини сўзбоши, изоҳлар билан 1972 йилда А. Ўринбоев нашр қилган.

- ✎ **«Зафарнома»** таржимаси Навоий «Мажолис»да Лутфий таржима қилган «10000 байтдан ортуқроқ» деб ёзади. Лекин асар муаллифини кўрсатмайди (МН).

Шу номда Абдуллоҳ Хотифий (ваф. 1521)нинг асари ҳам бор, «Темурнома» деб ҳам юритилади. Хотифий «Ҳамса»сининг 4 достони, 6,5 минг байт. Аввалги учта достони – «Лайли ва Мажнун», «Ширин ва Хусрав», «Ҳафт манзар»

(Етти кўриниш)дир. «Темурнома»дан иборат, биринчи дostonи ёзилмай қолган (МН).

- ⌘ **«Зижи Кўрагоний»** – **«Зижи жадиди Кўрагоний»** (Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали), «Улуғбек зижи» деб ҳам юритилади. Улуғбек расадхонасида Улуғбек Мирзо раҳбарлигида яратилган илмий асар 2 қисмдан иборат:

1. Муқаддима (ўз навбатида 4 қисмга ажратилган)да йил ҳисоблаш усуллари, амалий астрономия масалалари, сайёра-лар ҳолати, зойича (гороскоп) ҳақида маълумотлар берилган.

2. 1018-та юлдузнинг вазиятлари баён этилади (ФШ).

Асар 1648 й. Англияда биринчи марта нашр этилган (ФШ).

- ⌘ **«Зод ул-мусофирин»** – Амир Ҳусайний (ваф. 1310-1)нинг шеърӣ асари. Низомӣ Ганжавийнинг «Лайли ва Мажнун»и вазнида ёзилган. 7 мақолат (боб)дан иборат (НМ).

- ⌘ **«Зубдат ут-таворих»** – Муҳаммад Муҳсин б. Абдиқарим Сафавийлар давридаги ўзи кўрган воқеаларни қаламга олган.

Шу номда Ҳофиз Абрўнинг 4 жилдли асари бор. Қадим даврдан Темур ва Шоҳрух даврига қадар тарих ёритилади. 1426-27 йилда ёзилган.

Шу номда Жамолуддин Абул Қосим Абдуллоҳ б. Али б. Муҳаммад Кошонӣ асари бор. 1432-33 йилда ёзилган.

Шу номда Саййид Садруддиннинг салжуқийлар тарихига оид асари бор.

Навоӣ ҳам «Тарихи мулуки Ажам» ва «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарларини биргаликда шу ном билан атаган (НМ).

- ⌘ **«Зубдат ул-ҳақоик»** (Ҳақиқатлар қаймоғи) – Айн ул-қуззот лақаби билан машҳур Абул Маолий Абдуллоҳ б. Муҳаммад б. Али ал-Миёнчи Ҳамадонӣ (туғ. 1098) асари. Айн ул-қуззотни 1130-31 йили Бағдод зиндонидан Ҳамадонга келтириб, дорга осганлар. Кейин пўстини шилиб, бўйрага ўраб, нафт куйиб ёқишган ва кулини қўкка совурганлар (НМ).

- ⌘ **«Зулбаҳрайн»** (Икки баҳрли) – Котибийнинг маснавийси (МН).

- ⌘ **«Зулқофиятайн»** (Икки кофияли) – Котибийнинг маснавийси (МН).

- ⌘ **«Ибрат ул-яқзон»** – Имом Абдуллоҳ Ёфийий Яманийнинг тарихга оид асари (НМ).
- ⌘ **«Ийдия»** – Амир Аҳмад Шайхим Суҳайлий қасидаси. У (Навоийнинг қалин дўсти бўлган, уни «ёри азиз» деб эъзозлаган) икки тилда – форсий ва туркийда шеърлар ёзган. Навоий «Мажолис»да шоирнинг «Ийдия» қасидасининг матлабини келтиради (МН).
- ⌘ **«Илоҳийнома»** – Ҳаким Саной (ваф. 1141)нинг «Ҳадиқат ул-ҳақойиқ» асари шу номда ҳам юритилган. Жалолуддин Румий «Маснавийи Маънавий»нинг учинчи дафтарида «Ҳадиқа»га «Илоҳийнома» деб ишора қилади (НМ).
 Шу номда Ҳожа Абдуллоҳ Асорийнинг асари бор. Навоий асарни «Муножот рисоласи» деб таърифлайди ва уни Жомий ҳам, Навоий ҳам бир қўлга олишда ўқиб чиққанлар.
 Шу номда Фаридууддин Атторнинг ҳам асари бор (ХМ).
- «Инжил» – юнонча «Эвангелион», яъни хушхабар, эзгу хабар демакдир.
 1. Исломда – Исо (а.с.)га нозил бўлган китоб.
 2. Христианларда – 3-4 м. асрда йиғилган ва насронийлар томонидан «Муқаддас хушхабар» ва «Янги аҳд» деб номланган 27 китобдан иборат мажмуа. Шулардан 4-таси Исо (ас) ҳаётининг охириги 3 йили ҳақида қисқача маълумот беради (НМ).
- ⌘ **«Искандарнома»** – Низомий Ганжавий (ваф. 1217-18)нинг «Панж Ганж» (Беш ҳазина) таркибидаги охириги достони. Биринчи қисми «Шарафнома», иккинчи қисми «Иқболнома» ёки «Хираднома» деб номланган. Тарихий Македониялик Александр эмас, балким пайғамбар мартабасидаги донишманд жаҳонгир Искандарнинг тимсолини яратишни достоннинг бош мақсади қилиб олинган (НМ).
- ⌘ **«Иқболия»** – Шайх Алоуддавла Симноний (ваф. 1335-36)нинг асари. Ундаги машҳур шайхларнинг сўзларидан Шихобуддин Сухравардий ва Авҳадуддин Кирмоний ҳақидагилар «Насойим»да келтирилади (НМ).
- ⌘ **«Ихё»** – «Ихё улум ад-дин» Абу Ҳомид Ғаззолийнинг араб тилидаги машҳур асари (қ. «Кимиёи саодат») НМ.

⌘ **«Каломи фосих»** – Қуръони карим назарда тугилади. 22 йил мобайнида Муҳаммад пайғамбарга Жаброил (фаришта) ор-қали ва бевосита ваҳий қилинган. 114 сурадан иборат. 95 сура Маккада, 19 таси Мадинада нозил бўлган. Ислоннинг муқад-дас китоби. 632 йилда пайғамбарнинг шахсий котиби Зайд б. Собит халифа Абу Бакр топшириғига биноан тўплаган ва кўчириб чиққан. Халифа Усмон Қуръоннинг барча тўпламларини қиёс қилиб, ягона нусха яратишни буюрган. 651 йил Зайд б. Собит бошчилигидаги гуруҳ шундай нусхани тузган ва бу китоб «Мусхаф» ёки «Мусхафи Усмон» номини олган.

Қуръон «Калимуллоҳ» деб ҳам юритилади (МН).

⌘ **«Канз ур-румуз»** (Рамзлар хазинаси) – Амир Хусайний – Хусайн бин Олим бин Абул Хусайн (ваф. 1310-1311)нинг назмда ёзган асари (НМ).

⌘ **«Кашшоф»** (кашф этувчи) – «Ал-кашшоф фи тафсир ал-Қуръон» – «Жоруллоҳ» ва «Хоразм фаҳри» деган унвонлари билан машҳур бўлган, тафсир, ҳадис, тилшунослик, илми балоғат ва луғат илми устози Абул Қосим Маҳмуд бир Умар бин Муҳаммад Замахшарийнинг (ваф. 1143-1144) Қуръони Карим тафсиридан иборат асар. 1332-1334 йилларда Маккада ёзилган. Асар ҳанузгача Қуръонни ўрганишда асосий қўлланма ҳисобланади (МҚ).

⌘ **«Кашф ул-махжуб»** (Яширинларни кашф этилиши) – Абу Али Жуллобий Хужвирий (ваф. 1073-1074)нинг форс тилида ёзган тасаввуфга оид энг қадимий ва энг муҳим асаридир. Наср услуби содда эса-да, арабий иборалар, истилоҳлар кўп ишлатилган (НМ).

⌘ **«Кимё»** – «**Кимёи саодат**» Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибни Ғаззолийнинг асари. 4 жилддан иборат араб тилидаги «Ихё улум вад-д-ин» (Диний илмларни тирилтириш)нинг форсийдаги соддалаштирилган нусхаси. Бу асар 4 қисмдан иборат бўлгани учун «Чаҳор китоб» ҳам дейилади. «Кимё» мусулмонлик рукнлари, муомала одоблари, ҳалокатга етказувчи, нажот берувчи нарсалар деб номланган 4 қисмдан иборат. Тасаввуфнинг ахлоқий масалалари (хар

қисми 10 бобдан иборат)га ҳам алоҳида аҳамият берилган. Асарнинг туркийга қилинган таржималари ҳам бор (ҲА).

- ⌘ **«Китоб ул-анвор фи кашф ул-асрор»** – Шайх Рӯзбехон Бақлий (ваф. 606/1209-1210)нинг асари (НМ).
- ⌘ **«Кофия»** – Жалолуддин Абу Амр Усмон ибни Умар ибн ал Ҳожиб (ваф. 1249)нинг араб грамматикасининг синтаксис қисми бўйича дарслик асари (ХМ).
- ⌘ **«Лавосех»** – 1465 йилда ёзилган Жомий асари. Жаҳонгиршоҳ Қора Қўюнли (1437-1468)га бағишланган. Форсий (сажъ)да ёзилган, 34 лойиҳада – (кичик мақолалар), арабча шеърлар келтириб, тавҳид, фано ва бақо ҳақида сўз юритилади. Бу асар «Рисола дар баёни маориф ва маоний» номи билан ҳам юритилади (ХМ).
- ⌘ **«Лавомеъ»** (Шуълалар) – Жомийнинг «Лавомеъ фи шарҳи қасидаи хамрияи «мимияи Форизия» (Форизнинг май ҳақидаги қофияси «мим» ҳарфли қасидасига шарҳ шуълалари) номли асари. 1470 йилда ёзилган Ибни Фориз (ваф. 1234-1235) «Хамрия» номли араб тилида қасида ёзган. Жомий қасиданинг ҳар байтини бир тўртликда шарҳлаб чиққан. Асар 50 ламъа-мақолачалар ва муқаддимадан иборат. Илоҳий ишқ-май сархушлигининг баёни бўлиб, тасаввуф фалсафасининг қомусидекдир.
- ⌘ **«Лайли ва Мажнун»** – Низомий Ганжавийнинг «Панганжи» таркибидаги достони. 4022 байтдан иборат. Шу номда:
- ⌘ Хусрав Дехлавий 1299 й.да ёзилган «Хамса»сидаги. 2650 байти достони;
- ⌘ Жомийнинг «Хафт авранг»даги олтинчи дoston; 1484 й. ёзилган. 3860 байт.
- ⌘ Навоий «Хамса»сидаги учинчи дoston. 1484 й. ёзилган 3622 байт. 36 бобдан иборат.
- ⌘ Шайхим Сухайлий (ваф. 1502 й.) достони, 1484 й. ёзилган.
- ⌘ Хожа Имод – Навоий замондоши ҳам шу дostonга татаббуъ қилган;
- ⌘ Абдуллоҳ Хотифий (Жомийнинг жияни) 1487 й. шу номда дoston ёзган (МН, МЛ).

- ⌘ **«Ламаот»** (Ёлкинлар) – Фахруддин Ирокий (ваф. 1289)нинг ибни Арабий «Фусус ал-ҳикам»и таъсирида ёзган ирфоний асари. Навоий учун Жомий бу асарга 1481 йилда шарҳ ёзган ва «Ашъиати ламаот» деб номлаган. Ишқи ҳақиқий ва у билан боғлиқ масалалар юзасидан баҳс этувчи бу асар муқаддима, 28 ламъаа (боб) ва хотимадан иборат. «Насойим ул-муҳаббат»да бу асар Аҳмад Ғаззолий «Савониҳ»и услубида ёзилган дейилади (НМ, ХМ).
- ⌘ **«Латофатнома»** – Амир Темур ўғли Мироншоҳнинг тўртинчи ўғли Аҳмад Мирзо асари. Шу номда Хўжандийнинг ҳам Хоразмий «Муҳаббатнома»сига таяниб ёзган асари маълум (МН).
- ⌘ **«Лисон ут-тайр»** – Навоийнинг «Ҳақиқат сирларининг мажоз тариқида» баён этган асари. 1498-99 йилда ёзилган. 3598 байтдан иборат. Муқаддимада Навоий бу дostonни Фарудуддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр»и жавобида ёзганини қайд этади ва таҳаллусини «Фоний» деб беради (МЛ, ЛТ).
- ⌘ **«Лужжат ул-асрор»** (Сирлар денгизи) – Жомийнинг қасидаси. 1475-78 йилда ёзилган. Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» қасидасига жавобия тарзида яратилган. Навоийнинг «Тухфат ул-афкор» номли қасидаси уларга жавобан ёзилган (ХМ).
- ⌘ **«Лумаъ»** (Порланиш) – «Китоб ул-лумаъ фи-т-тасаввуф» Абу Наср Саррож қаламига мансуб тасаввуф ҳақидаги биринчи китоб, деб эътироф этилади. Унда шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат ҳамда мақомлар ҳақида илк маълумотлар бор (НМ).
- ⌘ **«Мавоқиъ ун-нужум»** (Юлдузлар ўрни) Ибн Арабийнинг Бағдодда ёзган асари. Коинот сирлари, юлдузлар олами ҳақида икки бобда жуда қимматли маълумотлар берилган. Унга Шайх Муайяддин Жандий шарҳ ёзган (НМ).
- ⌘ **«Мажмаъ уш-шуаро»** – Давлатшоҳнинг «Тазкират уш-шуаро» тазкираси шу номда ҳам юритилган (МН).
- ⌘ **«Мажолис ун-нафоис»** – Навоийнинг тазкираси. 1491-92 йилда ёзилган, 1498 йилда тўлдирилган. 8 мажлисдан ибо-

рат, асосан замондош шоирлар, қисман катта замондошлари ҳақида. 459 шоир, адиблар ҳақида маълумотлар келтирилган. Асар XVI асрда 3 марта ва кейинчалик яна форсийга таржима қилинган. 1970 й. рус тилига С. Ғаниева таржима қилган (Навои, 10-томлик, 9 том) (МЛ, МН).

- ⌘ **«Манозил ус-сойирин»** – «Шайх ул-ислом» ва «Пири Ҳирот» лақаблари билан машҳур Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг Ҳирот аҳлининг сулуклар, манзиллар ҳақидаги саволларига жавоб шаклида ёзилган асари. Бу асарга Навоий замондошлари Камолуддин Ҳусайн шарҳ ёзган.

Шу номда Ансорийнинг 2 асари бор – бири араб, иккинчиси форс тилида (МН).

Навоий Муҳаммад Табодгоний (ваф. 891/1486)нинг ҳам шу номда асари бор, деб ёзади (НМ).

- ⌘ **«Мантиқ ут-тайр»** – Шайх Фаридуддин Муҳаммад Аттор Нишопурий (қатли 1229-1230)нинг асари. 7000 байтга яқин. Қушлар тилидан ҳаққа интилишда етти манзил (мақомлар)ни босиб ўтиш машаққатлари баён этилади (НМ).

- ⌘ **«Манозил ус-сойирин»** шарҳи – шайх Камолуддин Абдураззоқ Коший (ваф. 1329-1330)нинг Хожа Абдуллоҳ Ансорий асарига ёзган шарҳи (НМ).

- ⌘ **«Маноҳиж ул-ибод илал миъод»** (Бандаларнинг муддатли йўллари) – Шайх Сайидуддин Фарғоний (XI аср)нинг муридларнинг шайхларга мансуб бўлиш тариқлари, хирқа турлари (иродат ва табаррук хирқалари) баён этилган асар (НМ).

- ⌘ **«Маориф»** – **«Авориғ ул-маориғ»** (Орифларнинг маърифатлари) таниқли орифлардан, фикҳ ва ҳадис билимдони Шиҳобуддин Сухравардий (ваф. 1234-35)нинг тасаввуфий ақидалар, атамалар ҳақидаги асари, гўзал нақл ва шеърлар ҳам берилган. Асар Маккада ёзилган, Шайх Изуддин Маҳмуд Коший форс тилига таржима қилган (НМ).

- ⌘ **«Маснавий»** – Жалолиддин Румий (ваф. 1273) асари. 6 жилдли, 26 минг байтдан иборатдир. Диний, ирфоний ва маънавий ҳақиқатлар ҳақидаги машҳур асар.

Жомий унинг биринчи ва иккинчи байтига шарҳ ёзган. Рисола «Шарҳи байтаи «Маснавийи Мавлавий» деб аталади. Яна «Найнома» номи билан ҳам юритилган. Наср ва назмда ёзилган ва икки байтнинг тасаввуфий маъноси очиб берилган. Асарга «Сирри най» номида Эрон олимлари Абдул Ҳусайн Зарринкуб (2 жилд) ва «Шарҳи маснавийи шариф» номида Бадиуззамон Фурузанфар (3 жилд) шарҳлар ёзганлар (МН, НМ).

⌘ **«Матла ул-анвор»** (Нурларнинг бошланиши) – Амир Хусрав Деҳлавий «Хамса»сининг биринчи достони 1299 йилда ёзилган, 3310 байтдан иборат, 20 бобга ажратилган, уларда сўзнинг фазилати, нафсу ҳаво, қаноат, диёнат, фарзандга насиҳат, ҳар боб охирида ҳикоятлар берилган. Достон Низомийнинг «Махзан ул-асрор»ига жавобиядир. Унда тасаввуф масалалари, фалсафий муддаолар баён этилган (ХМ).

⌘ **«Маҳбуб»** – **«Маҳбуб ул-муҳиббин»**, **«Матлуб ул-восилин»** ёки **«Маҳбуб ул-авлиё»** номида учрайди. Араб тилида ёзилган ҳарфлар илми ва ҳуруфия ишоратлари ҳақидаги шайх Саъдуддин Ҳаммувий асари (НМ).

⌘ **«Маҳбуб ул-қулуб»** – Алишер Навоийнинг 1500 й.да – ҳаёти сўнггида ёзган асари. Унда шоирнинг умри давомида тўплаган ғоят бой тажриба ва хулосалари жамланган. Асар муқаддима ва уч қисмдан иборат. 1-қисм жамиятда турли ижтимоий табақаларнинг мавқеи, бурчи ҳақида; 2-қисм ахлоқий масалалар хусусида; 3-қисм фойдали панд ва ҳикматлар баёнидадир.

Асарни А. Рустамов рус тилига таржима қилган (Навоий 10 томник, 10 том. Т.1970) (МЛ.МҚ).

⌘ **«Махзан ул асрор»** – Низомий «Панж ганж»ининг биринчи достони. Кириш қисмлари ва 20 бобдан ва ҳар боб сўнгидаги ҳикоялардан иборат. Достон Санойининг «Ҳақиқат ул-ҳақойиқ» достонига жавобиядир, тили мураккаб ва рамзлар кўп. Унга жуда кўп жавобиялар ёзилган. Е.Э. Бертельс 42-гасини келтиради. Навоий шундай асарлардан Фасиҳ Румий (баъзи манбаъларда Руний), Хожа

Алоуддин ва табобат ўрганаётган ёш шоир
Ғиёсуддинларнинг дostonларини кўрсатиб ўтган (МН).

- ✎ **«Мақсади ақсо»** (Энг йироқ мақсад) – Шоҳрух замонида
яшаган Хусайн Хоразмий асари. Хондамир бу асар Замах-
шарий (ваф. 1144) нинг «Ал-мустаксо фил-амсол» номли
алифбо тартибида берилган араб мақоллари ҳақидаги аса-
рининг таржимаси дейди (МН).
- ✎ **«Мезон ул-авзон»** – Навоийнинг форсий ва туркий аруз
ҳақидаги асари. 1490 йилда ёзилган (МЛ, МА).
- ✎ **«Меъёр ул-ашъор»** – Абу Жаъфар Насируддин Тусий (ваф.
1273-74)нинг аруз ва қофия илми ҳақидаги асари. 1251-52
йилда ёзилган (МА).
- ✎ **«Минҳож ун-нажот»** (Нажот йўллари) – Навоийнинг «Ситтаи
зарурия» (6 зарурлик) деб номланган форсий қасидалари
тўпламидаги бешинчи қасида. 138 байтдан иборат. Хоқоний ва
Ансорийларнинг қасидаларига жавоб тарзида ёзилган (МН).
- ✎ **«Мирсод ул-ибод»** (Бандаларнинг кенг йўли) -Нажмуддин
Кубро асҳобидан, Жалолуддин Румий замонида ўтган, асли
хоразмлик Нажмуддин Розий (ваф. 1256)нинг форсийда
назм ва насрда ёзилган суфиёна асари (НМ).
- ✎ **«Мисбоҳ ул-арвоҳ ва асрор ул-ашбоҳ»** (Рухлар чароғи ва
ўхшашликлар сирлари) – Шайх Авҳадуддин Кирмоний
(ваф.1237-1238)нинг маснавийда ёзилган асари (НШ).
- ✎ **«Миръот ул-жинон»** – Абдуллоҳ ал-Ёфиъий Яманийнинг
тарихга оид асари, воқеа-ҳодисалар 1349-50 й.га қадар
камраб олинади. Асарда номдор суфийларнинг шарҳи
ҳолига ҳам эътибор қилинади (НМ).
- ✎ **«Миръот ус-сафо»** (Софлик ойнаси) – Амир Хусрав Дехла-
вийнинг қасидаси, ирфоний, фалсафий, ахлоқий мавзуларда
1297 й.да ёзилган. Хоқоний (ваф. 1199)нинг «Қасидаи ши-
ния» (қофияларнинг охириги ҳарфи «ш» бўлганига ишора)
қа-сидасига жавоб тарзида битилган. Жомий бу қасиданинг
биринчи байтига шарҳ ёзган. Қасидага Навоий, Юсуф Ба-
деъий, Мирхонд, турк шоири Нафъий жавобия ёзганлар
(МЛ).

- ⌘ **«Мифтоҳ ул-ғайб»** - Садруддин Қўнавий (ваф.1274-75)нинг Имом Фахруддин Розий (ваф. 606/1209-1210) қаламига мансуб нотаом, Қуръон тафсирига бағишланган асарнинг шарҳи. Розий асари «Мафотих ул-ғайб» деб номланган (НМ).
- ⌘ **«Мишкот ул-анвор»** (Нурлар тоқчаси) – Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий (ваф. 505/1111-1112)нинг тасаввуф илмига оид асари (НМ).
- ⌘ **«Мунозара»** – Шарафуддин Али Яздий (ваф. 1454)нинг асари, деб ёзади Навоий (МН).
- ⌘ **«Муножот»** – Алишер Навоийнинг ҳаёти сўнггида ёзган асари. Асосан Оллоҳга тазарруъ ва илтижолардир. Уларда шоирнинг давр, муҳит боғлиқ армон-ўқинчлари, руҳиятидаги нотинчлик, воқеъликдаги норасолилар билан боғли ҳолда берилади. Асар насрда сажъ билан битилган. Рус тилига С. Ғаниева таржима қилган (1990 й.) (М.).
- ⌘ **«Мунтахаб»** – бу асарни Навоий Шарфуддин Али Яздий қаламига мансуб деб қайд этади (МН).
- ⌘ **«Муншаот»** (Мактублар мажмуаси) – Навоийнинг ҳар хил табақадаги одамларга турли масалалар юзасидан ёзган мактублари мажмуаси. Ундан Навоийга ёзилган мактублар ҳам ўрин олган.
- ⌘ Навоийнинг мактублари мажмуаси ҳам **«Муншаот»** деб номланган. 1498-99 й.да тузилган. Бу асар таркибидаги Ҳусайн Бойқаро, Бадиуззамон Мирзо, шоирнинг фарзанди сифатида тарбиясига олган ўғлига ёзган ва Каъба сафари орзусидаги мактубларда, сиёсий, ижтимоий, ахлоқий ҳамда оддий бир инсонга хос руҳий масалалар ҳақида марокли маълумотлар берилади (М.).
- ⌘ **«Мусибатнома»** – Фаридуддин Атторнинг маснавийси. Руҳнинг сайри, унинг мусибат ва гирифторликларидан пир раҳнамолигида енгиб ўтиши баён қилинади. Солиқнинг Ҳаққа интилиши ҳақидаги ғоят дилкаш ирфоний дoston саналади (НМ).
- ⌘ **«Муфрадот»** – Навоийнинг муаммо назариясига оид асари. Унда 121-та муаммонинг тузиш ва ечиш йўллари баён этилади. «Ҳазойин ул-маоний» таркибидаги 52 та туркий ва

«Девони Фоний»да 500 та форсий муаммолар бор. Асар 1485 й. ёзилган, муаммонинг турли кўриниш ва услуб (48 та)лари юзасидан фикр юритилади (Муф.).

⌘ **«Муҳаббатнома»** – Хожа Абдуллоҳ Ансорий асари. Навоий Жомийдан олган хатиға жавобия ёзганда «Муҳаббатнома»-ни ўз мактубига қўшиб юборгани маълум (ХМ).

⌘ **«Муҳокамаат ул-луғатайн»** – Навоийнинг туркий ва форсий тилларнинг ҳолати, сўз бойлиги ва бадий ижод учун имкониятларини таҳлил қилган асари, унда икки тилда ижод қилган шоирлар ҳақида маълумотлар бор. Навоийнинг миллий тил, миллий адабиёт учун курашидан маънодор далолат берувчи асаридир. 1499 йилда ёзилган (МЛ).

⌘ **«Наводир ул-усул»** – Ҳаким ат-Термизий (ваф. 285/898)нинг Муҳаммад пайғамбарга мансуб маърифатли ва нодир хабарлари ҳақидаги асари (НМ).

⌘ **«Наводир уш-шабоб»** (Йигитликнинг нодирликлари) – Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний»си таркибидаги иккинчи девони. Унда 650 ғазал, 1 мустазод, 3 муҳаммас, 1 мусаддас, 1 таржеъбанд, 1 таркиббанд, 50 китъа, 52 муаммо бор. Жамъи 759 шеър, 5423,5 байт. 1492-1498 йилда тузилган.

⌘ **«Назм ул-жавоҳир»** – Навоийнинг 1485 йилда Ҳусайн Бойқаро «Рисола»сига шукроналик рамзида ёзган асари. Ҳазрат Алининг «Наср ул-лаолий» деб аталган ҳикматлари мажмуасидаги (269 та) ҳар бир ҳикмат мазмуни бир рубоийда баён этилган. Муқаддимада асарнинг яратилиши ва мақсади ёритилади (НЖ).

⌘ **«Насим ул-хулд»** – Навоийнинг Хоқоний ва Хусрав Дехлавийнинг қасидалари татаббуъида форсийда ёзган қасидаси. Уни Жомийнинг «Жило ур-руҳ» қасидасига жавобия, деб ёзади Е.Э.Бертельс (ДФ).

⌘ **«Насихат ул-мулк»** – Абу Ҳомид Муҳаммад ибни Муҳаммад Ғаззолийнинг (ваф. 1111) ҳикмат илми ҳақидаги асари (ТМА).

⌘ **«Насойим ул-муҳаббат»** – Жомийнинг «Нафосат ул-унс ман ҳазорат ул-қудс» (Пок зодлар ҳузуридан эсан дўстлик ислари) асарининг Навоий қилган эркин таржимаси. Асар-

нинг тўлиқ номи «Насойим муҳаббат мин шамойим ул-футувват» – (Мардоналик ҳуш исларини етказувчи муҳаббат шабадалари). 1495-96 йилда ёзилган. Навоий «Нафоҳат»даги 618 машҳур шайх ва орифлар қаторига 152 туркий машойихлар ҳақидаги маълумотлар киритган. Асар Навоийнинг таржимонлик маҳорати ва ўша даврдаги таржима санъати мезонларини ўрганиш учун ғоят муҳимдир (ХМ).

- ⌘ **«Наср ул-лаолий»** (Сочма инжулар) – Ҳазрат Али ҳикматларининг мажмуаси. Унга ибн аби ал-Ҳадид (ваф. 1257) – адиб, муаррих шарҳ ёзган. Рашид Ватвот асардаги ҳар бир сўзни шарҳлаб, таржимасини шеърда қилган ва «Сад калима» деб атаган. Шоир Ашраф (ваф. 11459) ҳам Ҳазрат Алининг 100 ҳикматини шеърга солган ва китобни «Сад панди Али» деб атаган. Навоий 269 та ҳикмат мазмунини бир рубойда берган ва уни «Назм ул-жавоҳир» деб атаган (НЖ).
- ⌘ **«Нафаҳот» – «Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс»** Жомийнинг асари, Навоий таклифи билан 1478-79 йилда ёзилган. Унда 34 авлиё аёллар ҳақида ҳам маълумотлар бор. Сўз бошида Жомий тасаввуфий атамаларни тушунтириб ўтади. Асар Абу Абдураҳмон Муҳаммад ибн Ҳусайн ас-Сулламий Нишопурийнинг «Табакоти суфия», унинг форсийга Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг таржимаси, Атторнинг «Газкират ул-авлиё» асарлари асосида яратилган. Навоий «Нафаҳот»ни туркийга эркин таржима қилган, уни тўлдирган. Навоийда шайхлар 770 нафарга етган (НМ).
- ⌘ **«Нафаҳоти илоҳия»** – Садруддин Қўнавий (ваф. 1074-1075)нинг асари (НМ).
- ⌘ **«Нақд ун-нусус»** – «Нақд ун-нусус фи шарҳи нақш ул-фусус» – («Ҳикматлар нақши»га шарҳларнинг танқидий баёни) Жомийнинг Ибн ал-Арабий қаламига мансуб «Нақш ул-фусус» асарига 1458-59 йилда ёзган шарҳи. Муқаддима 27 фаслдан иборат. Ибн ал-Арабий фалсафасининг моҳияти очиб берилади, атамалар тушунтирилади (ХМ).

- ⌘ **«Накд ул-фусус»** – Жомийнинг 1459 йилда ёзган Ибн ал-Арабий «Фусус ул-ҳикмат» (Ҳикматлар нақшланган тошлар) номли Дамашқда, 1229 йилда ёзилган, пайғамбарлик табиатини очиб беришга бағишланган асарига битилган шарҳ. Аслиятдаги 41 рубойнинг 2-3 тасининг мазмуни бир шарҳда берилади. Садруддин Қўнавий (ваф. 1275) ҳам «Фусус»га шарҳ ёзган (ХМ).
- ⌘ **«Низом ут-таворих»** – («Тарих тартиби») Қози Байзовий номи билан машҳур Абдулхайр Носируддин Абдуллох бин Умар фикҳ ва тафсир алломасининг форсийда 1285-86 йилда ёзилган тарихга оид асари. Қадим даврдан муаллиф замониғача бўлган воқеалар баён этилган (ТМА).
- ⌘ **«Носир ва Мансур»** – Шамсуддин Муҳаммад бин Абдуллох Котибий (ваф. 1436)нинг Низомий Ганжавий «Панж ганж»и муқобаласида ёзган достони. Хондамир бу дoston «Нозир ва Манзур» номида ҳам келади, дейди (МН).
- ⌘ **«Нузхат ул-арвоҳ»** (Рухларнинг кўнгил очиш жойи) Амир Хусайний (ваф. 710/1310-1311)нинг назм ва насрда ёзган ирфоний асари. 28 фаслдан иборат (НМ).
- ⌘ **«Нусус»** (Далил) – Садруддин Қўнавий (ваф. 1274-1275)нинг Ибн Арабшоҳ (ваф. 1240-1241) қаламига мансуб «Накд ун-нусус»сининг услубий таҳқиқига оид асари. Тўлиқ номи «Ан-Нусус фи таҳқиқ ат-тавр ал-махсус»дир (НМ).
- ⌘ **«Одоб ул-араб вал-фурус»** – Бу Али Мискавайҳ (ваф. 1030) – машҳур файласуф, тибб ва кимё илми билимдони ва тарихчи алломанинг одоб ва ахлоқ ҳақидаги асари. Насируддин Тусий бу асарни форсийга таржима қилган (ТМА).
- ⌘ **«Панж ганж»** (Беш хазина) – Абу Муҳаммад Илёс ибн Юсуф ибн Закий Муайяд Низомий Ганжавийнинг (ваф. 614/1217-1218) 5 дostonдан таркиб топган асари. Амир Хусрав Деҳлавий уни «Хамса» деб атаган ва унга жавоб тарзида 5 дostonдан иборат ўз «Хамса»сини ёзган. Бу билан хамсачилик анъанасини бошлаб берган.
«Панж Ганж»нинг дostonлари:
- 1. «Махзан ул-асрор» (Сирлар хазинаси. / Санойй Ғазнавийнинг «Ҳадиқат ул-хақойиқ» (Ҳақиқат боғлари) асари таъси-

рида ёзилган. 20 мақола, 2264 байтдан иборат. Дидактик, фалсафий дoston.

2. «Хусрав ва Ширин» 1180-81 йилда ёзилган. 6500 байтдан иборат.
3. «Лайли ва Мажнун» 1185 йилда ёзилган. 4000 байт.
4. «Хафт пайкар» 1197 йилда ёзилган, 4600 байт. «Баҳромнома» деб ҳам юритилади.
5. «Искандарнома» – «Шарафнома» ва «Иқболнома» деб аталган қисмларга бўлинган. 1199-1200 йилда ёзилган. 10500 байт.
«Панж ганж» дostonларига турли даврларда шоирлар жавобия дostonлар ёзганлар (X).
- ✎ **«Равз ур-раёҳин»** – Абдуллоҳ ал-Ёфёъий бин Асъад ал-Яманий (ваф. 1349-1350 дан кейин)нинг 500га яқин шайхлар шарҳи ҳолига бағишланган асари. Уни Жалол Муҳаммад Козеруний (ваф. 838/ 1434-1435) форсийга таржима қилган (НМ).
- ✎ **«Рашх ул-насоийх»** (Насихатлар томчиси) – Шайх Шиҳобуддин Абу Хафс Умар (ваф. 1234-1235)нинг тасаввуфга оид асари. Манбаъларда Зиёвуддин Абул Ҳасан Масъуд бин Маҳмуд Шерозий бу асарга қарши бир асар яратган дейилади (НМ).
- ✎ **«Рашх ул-бол»** (Асал томчилари) – Жомийнинг қасидаси. Унда фалсафий, ирфоний мавзӯлар ёритилган, муаллиф шарҳи ҳолига оид маълумотлар ҳам берилган. 1487-1488 йилда ёзилган (ХМ).
- ✎ **«Рисолаи аруз»** – Жомийнинг аруз дарслиги тарзида ёзган асари. Форсийда кам истифода этилган аруз вазнидаги мисоллар ғоят мароқли ва ноёбдир. Қофия ҳақида муҳим фикрлар келтирилган.
Арузда Дарвеш Мансур (ваф. 1456) ҳам икки рисола ёзган. Навоий ундан аруз илмини ўрганган (ХМ).
- ✎ **«Муаммо рисоласи»** – Навоий кадрдонларидан Муҳаммад Бадахший асари, муаммо илми, уни тузиш ва ечиш йўллари баён этилади (МН).
- ✎ **«Муаммо рисоласи»** – Сайфи Бухорий (ваф. 1503) асари. Аруз, мусиқа ҳақида ҳам рисоалари бор (МН).

- ⌘ **«Муаммо рисоласи»** – Юсуф Бадъий, асли андижонлик, Навоий билан Самарқандда танишган, кейин Ҳиротда на-
шъу паймо топган шоирнинг асари (МА).
- ⌘ **«Рисолаи мусиқий ва адвор»** – Жомийнинг мусиқа наза-
рияси ва тарихига оид асари. Муқаддима, 2 қисм, 23 боб ва
хотимадан иборат. Асарни А.Н. Болдирев рус тилига тар-
жима қилган (Т., 1960).
Муаммо ҳақида Жомий 4 та рисола ёзган:
- ⌘ **«Рисолаи кабир дар муаммо»** – Жомий берган ном
«Ҳулият ул-хулал». Кейин яна муаммо рисоалари ёзгани
сабабли биринчисини «Катта рисола» дейишган Рисола
Абулқосим Бобурга бағишланган. Шарафуддин Али Яздий-
нинг «Ҳулали мутарраз дар фанни муаммо ва луғз» асари
шарҳидир. 1452 йилда ёзилган.
- ⌘ **«Рисолаи мутавассит дар муаммо»**. 12 байтли ғазал-
муаммолар ҳақида сўз кетади.
- ⌘ **«Рисолаи сағир дар муаммо»** – биринчи рисоласининг
қайта ишлангани. Унда муқаддима қисқартирилган, баъзи
қоидалар қайтадан тушунтирилган, айрим атамалар
ўзгартирилган. 1480 йилда ёзилган.
- ⌘ **«Рисолаи асғари манзума дар муаммо»** – шеърда ёзилган.
Алишер Навоий учун 1485 йилда икки кунда битилган. Муаммо
тузиш ва ечиш қоидалари аниқ ва раво берилган (МН, ХМ).
- ⌘ **«Рисолаи аруз»** – Халил ибни Аҳмаднинг 767 й. араб тили-
даги шеърлар асосида аруз – шеър вазнларининг қонун-
қоидаларини кашф этган (МА).
- ⌘ **«Рисолаи вужуд»** – Жомийнинг «вужуд» атамаси
шарҳидаги араб тилида ёзган асари (ХМ).
- ⌘ **«Рисолаи маносики ҳаж ва умра»** (Ҳаж ва умра масканла-
ри) – Жомий асари. Жомий ҳаж сафари чоғларида Бағдодда
араб тилида 1491 йилда ёзган (ХМ).
- ⌘ **«Рисолаи суханони Хожа Порсо»** – Жомийнинг араб ва
форс тилларида ёзган асари. Нақшбандия тариқатининг
машҳур арбобларидан Хожа Муҳаммад Порсо номи билан
машҳур Шамсуддин Муҳаммад б. Муҳаммад ал-Ҳофиз ал-

Бухорий (ваф. 1419)нинг ҳикматли сўzlари шарҳида битилган. Жомий у зотни 5 ёшида кўрган (ХМ).

Навоий Жомийнинг «Қофия» бобидаги ва «Муншаот» (Хатлар) рисолаларини санаб ўтган (ХМ).

- ✎ **«Рисолаи суфия»** – Жомийнинг суфийлар сўzlари ва мазҳаблар ҳақидаги араб тилида ёзилган асари (ХМ).
- ✎ **«Рисолаи тийр андохтан»** – Е.Э. Бертельс «Навоий» китобида шоирнинг 22 асари рўйхатини берганида, 22-ўринда мазкур рисола беради. Навоийни 1667-1670 й.лар давомида китобат қилинган, 17 асарни ўз ичига олган – тўлиқ бўлмаган «Куллиёти» таркибида ўрин олган. 3 соҳифалар бу рисола Муҳаммад (а.с.) ҳадисларидан бирига шарҳ сифатида ёзилган кўринади. Бизда биринчи марта 1995 й. Тафаккур, №3/4, журналида нашр этилди (РТА).
- ✎ **«Рисола фит-гасаввуф»** – Абулқосим Қушайрий (ваф. 465/1073) асари (НМ).
- ✎ **«Роия»** – Саной Ғазнавий (ваф. 1150-1151)нинг қасидаси. Унга Авҳадуддин Мароғий (ваф. 733/1337-1338) ва Афзалуддин Хоконий (ваф. 585 ё 595/1186-1187 ёки 1198-1199)лар яхши жавобиялар ёзганлар (НМ).
- ✎ **«Рўшноинома»** – Саййид Носир Хусрав Кубодиёний (ваф. тахм. 481/1088-1089)нинг асари. Тавҳид, ақли кулл, нафси кулл, фалак ва юлдузлар, тўрт унсур (олов, ҳаво, сув, туфроқ) ҳақида ёзилган (НМ).
- ✎ **«Рубоиёт шарҳи»** – Қаранг: «Шарҳи рубоиёт».
- ✎ **«Рух ул-қудс»** (Муқаддас рух) – Навоийнинг «Ситтаи зарурия» деб номланган форсий қасидасилари тўпламидаги биринчи қасидаси. 132 байтли илоҳий ишқ ҳақида (МЛ).
- ✎ **«Саъбаи сайёр»** – Навоий «Хамса»сининг 4 достони. 37 бобга бўлинади, 8005 байтдан иборат. 1485 йилда ёзилган.
- ✎ **«Савонех»** (Воқеалар) – Абулфутуҳ Маждуддин Аҳмад б. Муҳаммад б. Аҳмад Ғаззолий (ваф. 1128) (Абу Ҳомид Ғаззолийнинг иниси)нинг ислом илми ва фикҳга оид асари (НМ).
- ✎ **«Сажанжал ул-арвоҳ»** – «Сажанжал ул-арвоҳ ва нукуш ул-алвоҳ» (Рухлар кўзгуси ва лавҳалар нақши). Шайх Саъдуддин Ҳаммувийнинг асари. Қуръони карим оятлари тафсири,

Аллоҳ исмлари ва сифатлари, инсон ва шайтон тушунчалари баён этилади. Асарда рамз ва англаш қийин сўзларга доира ҳамда жадваллар берилади (НМ).

- ⌘ **«Садди Искандарий»** – Навоий «Хамса»сининг 5 достони. 88 боб, 7215 байт. 1485 йилда ёзилган.
- ⌘ **«Салват ут-толибин»** – тасаввуфга оид Муҳаммад б. Ҳаммуя Жувайний қаламига мансуб асар дейилади «Нафаҳот»да (бинобарин «Насойим»да ҳам). Лекин асарга «Кашф уз-зуннун» шарҳида уни Муҳаммад б. Умар Жувайнийга нисбат берилади (НМ).
- ⌘ **«Саломон ва Абсол»** – Юнон шахзодаси ва унинг ёш энагаси ўртасида муҳаббат мавзӯидаги Жомийнинг асари. (Саломон–руҳ, Абсол–жисм). Достон Жомий «Ҳафт авранг»ининг иккинчи маснавийсидир. 1479-1481 йиллар орасида ёзилган, Яъқуббек Оқ қўюнлуга бағишланган (ХМ).
- ⌘ **«Саҳиҳи Бухорий»** номи билан машҳур «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ»да Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад б. Исмоил ал-Бухорий (ваф. 870) ўзига қадар ўтган муҳаддислардан эшитган барча ҳадисларини саралаб, энг ишончлиларидан алоҳида тўплаб тузган асари. Бу мажмуа Мадинада Муҳаммад Пайғамбар макбараси ёнида ёзилган (НМ).
- ⌘ **«Силсилат уз-заҳаб»** (Олтин занжир) – Жомий қаламига мансуб бу достон ғазнавийлар шоири Санойининг «Ҳадиқат ул-ҳақоик» (Ҳақиқатлар боғи) номли асари муқобаласида 1472 й.да ёзилган уч дафтардан иборат бўлиб, «Ҳафт авранг»нинг биринчи достони (ХМ).

1-дафтар – Санойининг «Ҳадиқат ул-ҳақоик»и ва Авҳадийнинг «Жоми Жам» асарига ўхшатма тарзида 1472 йилда ёзилган. Хусайн Бойқарога бағишланган. 1730 байтдан иборат иборат.

2-дафтар – ишқи илоҳий ҳақида Боязид Бистомий, Зуннун Мисрий ва Ибн ал-Арабийлар ҳақида нақл, ривоятлар бор. 1595 байт. 1485 йилда тугалланган.

3-дафтар – Султон Боязидга бағишланган, тахминан 1486 йилда ёзилган. 870 байтдан иборат. Қадимий шоҳлар, олимлар ҳаётига оид ибратли ҳикоятлар келтиради (ХМ).

- ⌘ «**Синома**» – Амир Ҳусайнийнинг назмда ёзилган ошиқона асари (НМ).
 - ⌘ «**Сирож ул-муслимин**» (Мусулмонлар чироғи) – – Алишер Навоийнинг 1499 й.да ёзган асари. Унда исломнинг беш рукни, ақида, иймон қондаси, Худованд белгилари, намоз ва озодалиқ фарзлари ва суннатлари, закот, рўза ва ҳаж ҳақида маълумотлар бор. Рисола бизда биринчи марта 1992 й.да нашр этилди.
 - ⌘ «**Сирот ал-мустақим**» (Тўғри йўл) – Амир Ҳусайнийнинг назмда ёзилган асари (НМ).
 - ⌘ «**Сияр ун-набий**» – Самарқандли шоир Жавҳарийнинг асари. Пайғамбарнинг ҳислатлари, қароматлари ҳақида шеърда ёзилган (ХМ).
 - ⌘ «**Субҳат ул-аброр**» (Поклар тасбеҳи) – Жомийнинг «Ҳафт авранг»идаги 4-, «Ҳамса»сидаги 2-достони. 1482 й.да ёзилган, 2870 байтдан иборат. Фасллар «Иқд» (мунчок) деб аталган. Ҳусайн Бойқарога бағишланган.
Жомийга қадар ҳеч шоир фойдаланмаган вазн «рамали мусаддаси маҳбуни мақсур»да битилган. Сўфийлар мақомоти, усули идора, адолат, нафсоний фазилатлар, ижтимоий масалалар қаламга олинган. Муқаддима насрда сажъ билан ёзилган (ХМ).
 - ⌘ «**Сўфия истилоҳоти**» – Шайх Камолуддин Абдурразоқ Коший (ваф. 1389-1390)нинг тасаввуфга оид луғатнома тарзидаги асари (НМ).
 - ⌘ «**Табакоти сўфия**» – шайхлар ҳақиқатидаги тазкира, муаллифи Абдурахмон Муҳаммад ал-Ҳусайн ас-Сулламий ан-Нишобурий (ваф. 1021-22) асари. Бу асар асосида Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг «Табакот»и ва Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» тазкиралари яратилган. Улар ўз замонидаги тасаввуф авлиё, шайхларини қўшганлар (НМ).
 - ⌘ «**Таврот**».
1. Худо Мусо пайғамбарга буюрган илоҳий қонун.
 2. Мусо (ас)га юборилган Илоҳий қонунларни ўз ичига олган 5 китоб, яъни «Библия»нинг дастлабки китоблари – «Ибтидо», «Чиқиш», «Левит», «Чўлда», «Амрлар».

3. Баъзан «Қадимги аҳдда» учрайдиган китобларнинг ҳаммасини билдиради (яъни «Библия»нинг биринчи 39 китоби) (НМ).

- ⌘ «**Тажнисот**» – Котибий маснавийси. Мазмунини аниқлай билмадик. Афтидан икки маъноли сўзларни ишлатиш санъати ҳақида бўлса керак.
- ⌘ «**Тазкират ул-авлиё**» – Фаридуддин Аттор (ваф. 1229-30)нинг тазкираси. Асарда 96 нафар тасаввуф тариқатининг етук намояндалари, орифларнинг шарҳи ҳоли, сўзлари ва қароматлари баён этилган. Дейдиларки, Аттор асарлари адади Қуръони карим оятларига тенг экан (яъни 114 та экан) (НМ).
- ⌘ «**Тазкират уш-шуаро**» – Амир Давлатшоҳ 1490-91 йил ёзган тазкираси. 180га яқин шоирлар ҳақида маълумотлар бор. Асар «Мажмаъ уш-шуаро» деб ҳам юритилади. Мутахассислар Давлатшоҳ тазкирасига танқидий қарашни маслаҳат кўрадилар. Унда ноаниқ таърих, қоришиқли маълумотлар кўп учрайди (МН).
- ⌘ «**Тазкират ул-хабиб**» – Муҳаммад Табодгоний (ваф. 1486) асари (НМ).
- ⌘ «**Тарихи мулуки Ажам**» – Навоийнинг 1488 й.да ёзган Эрон шоҳлари тарихига бағишланган асари. Унда 4 табақа (сулола)га мансуб Каюмарсдан Яздигурд Шаҳриёргача бўлган шоҳларнинг ҷамият, халқ олдида фойдали ишлари ёритилиб берилган (МЛ, ТМА).
- ⌘ «**Тафсир**» – Абдуллаҳмон Жомийнинг нотаом асари. (НМ)
- ⌘ «**Тафсири фотиҳа**» – Садруддин Қўнавий (в. 1274-1275)нинг Қуръони каримнинг биринчи сураси тафсири. Бу асар «Эъжоз ал-баён» деб ҳам юритилади.
- ⌘ «**Тарихи ҷаҳонгушой**» – Алоуддин Атомалик б. Баҳовуддин Муҳаммад Жувайний (ваф. 1283)нинг 3 ҷилдди тарихий асари. Чинғизийлар давридан то 1257 йилгача бўлган воқеалар баён этилади (ТМА).
- ⌘ «**Таъвилот шарҳи**» (Тушунтиришлар) – Шайх Камолуддин Абдуллаҳразоқ Коший (в. 1389-1390)нинг асари (НМ).
- ⌘ «**Тиг ва қалам**» – асли Ироқдан, Ҳирот адабий муҳитида, Навоий хизматида бўлган Хожа Масъуд Қумийнинг муно-

зара жанрида ёзган асари. Бу шоир Хусайн Бойқаро тарихини шеърда ёзган. Навоий унинг ҳажми 12000 байт, Хондамир эса 2 мингга яқин, дейдилар (НМ).

- ⌘ **«Тоия»** – «Шарҳи қасидаи «Тоия» (Қофияси «то» ҳарфи билан тугаган қасида шарҳи) Ибн ал-Форизнинг «Назм ус-сулук» ёки «ат-Тоият ал-Кубро» қасидасидан 76 байтига Жомий шарҳи. Ибн ал-Фориз қасидасининг шу қисми мустақил қасида саналиб «Назм ад-дурур» номида ҳам келади. Асар «Лавомеъ» йўсинида, яъни сажъ ва шеър билан ёзилган.

Ибн ал-Форизнинг ҳар байти мазмунини Жомий бир тўртликда берган.

«Тоия»га Шайх Иззуддин Маҳмуд Коший ва Шайх Мусо Садроний ҳам шарҳ ёзганлар (ХМ, НМ).

- ⌘ **«Тухфат ул-афкор»** – Навоийнинг Хусрав Дехлавий «Дарёи аброр» қасидасига жавобан форс тилида ёзган қасидаси. Шоирнинг «Ситтаи зарурия» деб умумий номдаги олтита қасидасидан бири. Уни ёзишда Жомийнинг Хусравга жавобияси «Лужжат ул-асрор» қасидасини ҳам назарда тутган (МЛ).

- ⌘ **«Тухфат ул-ахрор»** (Хурлар тухфаси) – Жомийнинг Низомий «Махзан ул-асрор»и, Амир Хусрав Дехлавийнинг «Матлаъ ул-анвор» (Нурлар таралиш жойи)ига жавобия тарзида ёзган, 1707 байт, 7 муножот, 5 наът, 20 мақоладан иборат достони. Асар номида Жомийнинг пири Хожа Ахрорга ишора бор. (ХМ).

- ⌘ **«Тухфат ул-барорах»** – Маждуддин Бағдодий (қатли 1210-1211)нинг асари. Хоразмнинг Бағдод қишлоғидан бўлган Маждуддин Бағдодий Нажмуддин Кубро муридларидан саналган. Бир неча гўзал, орифона насрий асарлар ва шеърлар ёзган. Асар муаллиф шогирдларидан Аҳмад бир Али бин Музаҳжиб Хоразмий саволларига жавоб тарзида ёзилган (НМ).

- ⌘ **«Фавойид ул-кибар»** (Кексалик фойдалари) – Навоий «Хазойин ул-маоний»сининг тўртинчи девони. 650 ғазал, 1 мустазод, 2 мухаммас, 1 мусаддас, 1 мусамман, 1 таржеъбанд, 1

соқийнома, 50 китъа, 80 фард бор. 793 шеър – 5888,5 байт. 1492-1498 йилларда тузилган.

- ⌘ **«Фавотиҳ ул-жамол»** – Нажмуддин Кубронинг орифлар ва тасаввуф улуғлари ҳақидаги асари (НМ).
- ⌘ **«Фарҳод ва Ширин»** – Навоий «Хамса»сининг иккинчи достони. 59 бобга бўлинган, 5782 байт. 1484 йил ёзилган.
- ⌘ **«Фароиз»** – Жомий билан таҳсил олган, Навоийни кўп дуолар қилган Мавлоно Саъдуддин (ваф. 1498-1499) номли тафсир ва ҳадислар билан шуғулланган улуғ зотнинг асари (НМ).
- ⌘ **«Фасл ул-хитоб»** – Хожа Мухаммад Порсо (ваф. 1419)нинг тасаввуфга оид асари (НМ).
- ⌘ **«Фотиҳот ул-китоб»** – Қуръони Мажиднинг биринчи сура-си шундай ном билан ҳам юритилган (НМ).
- ⌘ **«Фотиҳат уш-шабоб»** – (Ёшлик бошланиши) Жомийнинг девонларидан биринчиси. 1478 йилда тузилган.
- ⌘ **«Фукук»** (Қаттиқ назар) – Садруддин Қўнавий (в. 1274-1275)нинг «Ал-фукук фи мустаноди ҳикам ал-фусус» номидаги Ибн Арабийнинг «Фусус» китобига ёзган шарҳи (НМ).
- ⌘ **«Фусули арбаъа»** (Тўрт фасл) – Навоийнинг форсийда ёзган 4 қасидасининг умумий номи. Йилнинг тўрт фасли – Баҳор (57 байт), Саратон-ёз (71 байт), Хазон-куз (35 байт) ва Дай-қиш (70 байт) ҳақидаги қасидалар (МЛ).
- ⌘ **«Фусус»** – **«Фусус ул-хикам»** – Ибн ал-Арабий (ваф. 1042-43)нинг асари. 27 фусус (қимматбаҳо тошлар)-бобдан иборат. Асарни мухтасар ҳолда «Нақш ун-нусус» деб номлаб, алоҳида китоб қилган. Жомий ундаги Садруддин Қўнавийга оид қисмига шарҳ битган. Шайх Фахруддин Ироқий Садруддин Қўнавий суҳбатларида «Фусус» ҳақида тинглаб, «Ламаъот» деган асар ёзган. «Фусус» илоҳий ҳикматлар ҳақидаги асардир (НМ).
- «Фусус»**га Шайх Камолуддин Абдулразоқ Коший (в. 1389-1390)нинг ва Шайх Муайядуддин Жандийнинг шарҳлари бор (НМ).

- ⌘ **«Футухот»** (Қўлга киритилган) – «ал-Футухот ул-Маккия» Ибн ал-Арабийнинг асари. Унда ирфоний ақидалар шарҳлаб берилган. 560 фаслдан иборат (НМ).
- ⌘ **«Хаёл ва висол»** – Машҳадли шоир Али Охийнинг «Хамса» муқобаласида ёзган дostonларидан бири. Навоий уни ғоят суcт ёзилган, дейди (МН).
- ⌘ **«Хазойин ул-маоний»** – Навоийнинг лирик-ғиноий шеърлари жамланган 4 девонининг умумий номи. «Хазойин ул-маоний» таркибидаги 4 девонда 2600 ғазал, 4 мустазод, 10 мухаммас, 5 мусаддас, 1 мусамман, 4 таржеъбанд, 1 таркиббанд, 1 маснавий (Саййид Ҳасанга шеърӣ мактуб), 1 қасида, 1 соқийнома, 210 қитъа, 133 рубоӣ, 52 муаммо, 10 чистон, 13 туюк, 26 фард мавжуд. 3132 та шеър – 22450,5 байт (44901 мисра)дир. 1498 йилда тугалланган. Навоийнинг бу тўпламида Шарқ шериятининг 16 ғиноӣ-лирик жанр ва турлари тақдим этилган.
- ⌘ **«Хамса»** – Яминуддин Амир Хусрав Дехлавийнинг Низомий Ганжавий «Панж ганж»ига жавобия – 5 дostonининг умумий номи. Дostonлари:
 1. «Матлаъ ул-анвор» 1299 й. ёзилган, 3310 байт.
 2. «Ширин ва Хусрав» 1299 й. ёзилган, 4124 байт.
 3. «Мажнун ва Лайли» 1299 й. ёзилган, 2650 байт.
 4. «Ойнаи Искандарий» 1300 й. ёзилган, 4450 байт.
 5. «Ҳашт биҳишт» 1301 й. ёзилган, 3352 байт.
 Ҳиротлик Али Оҳӣй деган шоир ҳам «Хамса» ёзишга ҳаракат қилган. «Хаёл ва висол» дostonи маълум.
- ⌘ **«Хамса»** – Навоий 1483-85 йилларда яратган беш дostonининг умумий номи. Бу билан Навоий туркий тилдаги «хамсанавислик» анъанасини бошлаб берган. Дostonлари:
 1. «Ҳайрат ул-аброр», 64 боб, 3988 байт.
 2. «Фарҳод ва Ширин», 59 боб, 5782 байт, 1484 й. ёзилган.
 3. «Лайли ва Мажнун», 36 боб, 3622 байт.
 4. «Сабаи сайёр», 37 боб, 8005 байт.
 5. «Садди Искандарий», 83 боб, 7215 байт, 1485 й. ёзилган (МЛ, X).

Ашраф деган ҳиротлик шоир (ваф. 1450-51) ҳам «Хамса» яратган. Унга «Минҳож ул-аброр», «Ҳафт авранг», «Риёз ул-ошиқин», «Ишқнома» дostonлари кирган. Охири Искандар ҳақидаги дoston ёзилмай қолган.

- ⌘ **«Хамсат ул-мутаҳаййирин»** – Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомий ҳақида 1494 йилда ёзган асари. Муқаддима, уч мақола (қисм) ва хотимадан иборат. Муқаддимада Жомийнинг насаби, туғилиши, тарбияланиши, таҳсил олиши ва олим ҳамда шоир бўлиб етишиши; 1 қисмда (13 лавҳадан иборат) Жомий маънавий дунёси, бадий ижод юзасидан баҳс-суҳбатлари; 2 қисмда Навоий ва Жомий ёзишмалари ва намуналари; 3 қисмда Навоий ва Жомийнинг ижодий фаолиятда яқинликлари, тасаввуфга оид асарлар хусусида суҳбат ва тавсиялар; хотимада Жомий вафоти тафсилотлари баён этилади. Асарга Навоийнинг форсийда ёзилган ҳар бири 10 байтли 7 банддан иборат Жомий вафотида марсияси илова қилинади.
- ⌘ **«Хатм ул-валою»** – Ҳаким ат-Термизий (ваф. 898)нинг авлиёлар ҳақидаги асари. Бу асари билан ат-Термизий «Ҳакимия» мактабига асос солган, дейилади. Асар муқаддима ва 29 фаслдан иборат бўлиб, мурид ва Шайх ўртасидаги савол-жавоблардан иборат.
- ⌘ **«Хираднома»** – **«Хирадномаи Искандарий»** – Жомий «Ҳафт авранг»нинг охири, «Хамса»сининг 5-дostonи. 1484 йилда ёзилган. 2315 байтдан иборат (ХМ).
- ⌘ **«Хотимат ул-хаёт»** – Жомийнинг 3-девони. 1491 йилда тузилган (ХМ).
- ⌘ **«Ҳулият ул-ҳулул»** (Безакли либослар) – Жомийнинг муаммо ҳақидаги рисоласи. Уни «Рисолаи кабир дар муаммо» ҳам дейишган. Яна «Мутавассит» (ўртанча), «Сағир» (кичик), яна назмда битилган «Асғар» (жажжи) номидаги рисолаларида Жомий муаммо тузиш, уни ечиш назариясини баён этади (НМ).
- ⌘ **«Шабистони хаёл»** – Яҳё Себак (ваф. 1448-89)нинг асари. Навоий Яҳё Себакдан аруз илмини ўрганган шоир. «Туффо-

хий», «Фаттохий», «Хуморий» ва «Асрорий» тахаллусларида ёзган (МН).

- ✎ «**Шавоҳид ун-нубувват**» – «**Шавоҳид ун-нубувват ли-таквият ил-яқини футувват**» (Олийжанобликка ишончни мустаҳкамлаш учун Пайғамбарлик исботлари) – Жомийнинг Муҳаммад Пайғамбар ва асҳоблари шарҳи ҳоли, кароматлари, сўзлари ҳақидаги асари. 1480 йилда ёзилган (ХМ).
- ✎ «**Шамс ва Қамар**» – Хожа Масъуд Қумийнинг мунозара жанрида ёзган асари (МН).
- ✎ «**Шамъ ва парвона**» – Навоий замонидаги Рухий Ёзирийнинг мунозара жанрида ёзган асари (МН).
- ✎ «**Шатҳиёт шарҳи**» – «**Шайхи шаттоҳ**» номи билан машҳур Рўзбехон Бақлий (ваф. 1209-10)нинг арабча ва форсча ёзган асари (НМ).
- ✎ «**Шаҳнаи Хуросон**» (Хуросон соқчиси) – Имом Али Ризо (саккизинчи имом) даврида (IX) яшаган Муҳаммад Аслом Тусий асари (НМ).
- ✎ «**Шоҳид**» – Маҳмуд Шабустарий (ваф. 1320-21)нинг маърифат ҳақидаги «Ишорат» аҳли тили била баён этган асари (НМ).
- ✎ «**Шарҳи рубоиёт**» – Жомий ўзининг 46 рубоийсига тасаввуфий ва фалсафий нуқтаи назарида шарҳ битган. 1473 йилда ёзилган (ХМ).
- ✎ «**Шоҳнома**» – Абулқосим Фирдавсий (ваф. 1021)нинг қадимги Эрон шоҳлари тарихига бағишланган асари. Шoirнинг ўз эътирофига кўра, 60000 байтдан иборат, 35 йил мобайнида ёзилган. «Шоҳнома»да қаҳрамонлик, жангу жадаллар баёнида ишқий саргузаштлар ҳам берилади. Бойсунғур Мирзо ташаббуси билан «Шоҳнома» Ҳирот нусхалари асосида 1429 йилда китобат қилинган. Хаттот Жаъфар Бойсунғурий. 22 миниатюра ва нақшлар билан безатилган. Бойсунғур Мирзо муфассал сўзбоши ёзган. Бу нусха «Шоҳномаи Бойсунғурий» деб юритилади. Эронда Кохи Гулистон музейи фондида сақланади (ҒС).
- ✎ «**Юсуф ва Зулайҳо**» – Жомий «Ҳафт авранг»ининг бешинчиси, «Хамса»сининг 3-нчи достони. 1483 йилда ёзилган. «Библия»да, Қуръони каримда Юсуф пайғамбарнинг

қиссаси бор. Достон Низомийнинг «Хусрав ва Ширин», Фаридулдин Гургоний (ваф. 1073-74)нинг «Вис ва Ромин»ига пайравлик қилиб ёзилган. Асарда мажозий рух ғоят кучли. «Ошиқ ва маъшук» номида ҳам юритилади (ХМ).

Шу номда Хожа Масъуд Қумийнинг маснавийси бор (МН).

- ⌘ **«Қасидаи бурда»** – VII аср араб шоири Каъб б. Зухайрнинг асари. Ривоятга кўра, Муҳаммад пайғамбар шол бўлиб ётган бемор шоир устига ўз бурдаси – йўл-йўл матодан тикилган либосини ташлаганда у даво топиб кетган экан. Қасида машхур бўлиб, унга жуда кўп шарҳлар ёзилган:

Хусайн Хоразмий, Муҳаммад Тобадгоний, Шарафуддин Али Яздийлар шундай шарҳлар битган ижодкорлардир (МН).

- ⌘ **«Қасидаи маснуъ»** – Хожа Салмон номи билан машхур Хожа Жалолуддин Салмон б. Хожа Алоуддин Муҳаммад (ваф. 1376-77)нинг асари. 160 байтли мувашшаҳ. Қасида 2-3 байтидан бошқа вазнда янги байт чиқарилади. 59 байтни асос матндан маснуъ – сунъий йўл билан ажратиб олинади. 120 та дабдабали (риторик) сўз, иборалар, 281 яширин сўз, тушунчалар ишлатилган. Ҳамма байтларнинг биринчи ҳарфларидан учта вазир Ғиёсуддин Муҳаммад, мадҳи, биринчи мисраънинг ўрта ҳарфларидан 9 байтли қитъа (сўзларда алиф ҳарфи учрамайди), иккинчи мисраънинг ўрта ҳарфларидан 7 байтли қитъа (нуктасиз ҳарфлардан тузилган сўз-лар), чизиқча қўйилган ҳарфлардан 5 байтли ғазал яратилади. Бундай қасидани биринчи бўлиб Хожа Салмон ёзган. Унга кўп шарҳлар, ўхшатмалар битилган. Масалан Аҳлий Шерозий Навоийга шундай маснуъ қасида бағишлаган (МН).

- ⌘ **«Қасидаи Хамрияи Форизия»** (Форизнинг майхўрларга қасидаси) – Али б. Шихоб б. Муҳаммад ал-Ҳамадонийнинг Ибн Фориз (ваф. 1234-1235) қасидаси «Хамрия»дан 32 байтига битилган шарҳ. Жомийнинг «Лавомеъ» рисоласи ҳам шу қасиданинг шарҳидир (НМ).

- ⌘ **«Қувват ал-қулуб»** (Қалблар қуввати) – асли «Қут ал-қулуб» (Қалбларнинг озиғи) – Навоийнинг «Ситтаи зарурия» деб номланган форсий қасидасилари тўпламидаги

тўртинчи қасидаси. 120 байтдан иборат. Дунёнинг фонийлиги қаламга олинган (МЛ).

- ⌘ **«Қудсия»** (Мукаддас) – Хожа Муҳаммад Порсонинг Баҳовуддин Нақшбанд ҳақида маълумотлар ва сўзлари мажмуаси берилган асар.
- ⌘ **«Қут ал-қулуб»** – Абу Толиб Маккий (ваф. 988-89)нинг асари. Унда сўфийликка таъриф, машхур шайхлар ҳақида нақллар берилган (НМ).
- ⌘ **«Ғаройиб ус-сиғар»** – Навоий «Хазойин ул-маоний»сининг биринчи девони. 650 ғазал, 1 мустазод, 3 мухаммас, 1 мусаддас, 1 таржеъбанд, 1 маснавий, 50 қитъа, 133 рубоий киритилган. 840 шеър – 5718,5 байт (11.437 мисраъ). 1492-1498 йилларда тартиб берилган.
- ⌘ **«Ҳадиси саҳиҳ»** – қ. «Саҳиҳи Бухорий».
- ⌘ **«Ҳадис шарҳи»** – Жомий Ибн Заррин ал-Уқайлий ривоят қилган оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги ҳадисга шарҳ ёзган (НМ).
- ⌘ **«Ҳадиқат ул-ҳақойиқ»** – «Илоҳийнома», «Фаҳринома» ҳам деб юритилади – Ҳаким Саной (ваф. 1141)нинг маснавийси 10 боб, 10000 байтдан иборат: тавҳид, Пайғамбар наъти, ақл, илм, нафси кулл, ҳаётнинг ўткинчилиги, илми нужум, дўсту душманлар, ирфоний фикрлар ҳақида; муаллифнинг шарҳи ҳоли ҳам берилган. Баҳромшоҳга бағишланган ва 1130-1131 йилда тугалланган. Асарни тасаввуф қомуси, деб таърифлайдилар (НМ).
- ⌘ **«Ҳайрат ул-аброр»** – Навоий «Хамса»сининг биринчи достони. 64 бобга бўлинган, 3988 байт. 1483 йил ёзилган.
- ⌘ **«Ҳафт авранг»** (Етти тахт) – Жомийнинг ўз дostonлари мажмуасига берган номи. «Етти оғайни» номли юлдузлар туркумига ҳам шоир ишора қилган дейилади. Бу ном остида Жомий дostonлари бирлаштирилган:
 1. «Силсилат уз-заҳаб», 4195 байт.
 2. «Саломон ва Абсол», 1110 байт.
 3. «Тухфат ул-аҳрор», 1712 байт.
 4. «Субҳат ул-аброр», 2885 байт.
 5. «Юсуф ва Зулайҳо», 4000 байт.

6. «Лайли ва Мажнун», 3860 байт.

7. «Хирадномаи Искандарий», 2315 байт (ХМ).

- ⌘ «**Ҳафт пайкар**» – Абу Али Ҳусайн б. Ҳасан Мароғий тахаллуси Ашраф (ваф. 1460) – Ашраф Дарвеш Ҳасан Хиёбоний номи билан машҳур шоирнинг 1434-1440 йилларда Низомий «Панж ганж»ига пайравлик қилиб ёзган достони (МН).
- ⌘ «**Ҳаққ ул-яқин**» – Шайх Маҳмуд Шабустарий, лақаби Са‘дуддин (ваф. 1320-21)нинг ирфоний ҳақиқатларга бағишланган насрий асари (НМ).
- ⌘ «**Ҳулал**» – «**Ҳулали мутарраз дар фанни муаммо ва луғз**» Шарафуддин Али Яздий (ваф. 1459)нинг муаммо ҳақидаги асари.
- ⌘ «**Ҳусн ва ишқ**» – Котибийнинг «Ҳамса»си таркибидаги дostonларидан бири (МН).

Муҳаррир: ***Баҳодир НАЗАРОВ***
Тақризчилар: ***Зоҳиджон ИСЛОМОВ***
Алимулла ҲАБИБУЛЛАЕВ
Тех.муҳаррир: ***Сайёра ЮСУПОВА***
Техник котиб: ***Шамсирўй МАДРАИМОВА***

Ушбу рисола ТошДШИ Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (баённома № 8, 04.04.2004 й.)

Босишга рухсат этилди 12.03.04. Бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли 2,25 б.т.
200 нусхада босилди. Буюртма №
Тошкент Давлат шарқшунослик институтининг кичик босмахонаси. Тошкент,
Шаҳрисабз кўчаси, 25

© Тошкент Давлат шарқшунослик институти, 2004